

Inhoud

Afrika	7
Amsterdam	17
Binnendelta	20
Boomtoppen	24
Bosmuis	31
Broodje aap	37
Burp	41
Californische condor	50
CJN	54
Copulatie	60
Datastromen	67
'Dem Bones'	74
Deskundige	79
Exploitatie	85
<i>Fault bars</i>	90
Gedragcode	97
Hangjeugd	101
Hindelaan	109
Inventariseren	118
Ixodes	125
Jammie	131
Kaïn en Abel	138
Kijkers	147
Klauw	152
Konijn	160
Lahnen	165
Libel	169
Masten	179
Motivatie	184
Natuurbescherming, Verklarende woordenlijst	188
Neppers	193
Nestbouw	199
Ongewenst (1)	204
Ongewenst (2)	207

Postduiven	212
Predatielandschap	220
Roofvijand	236
Roofvogeltrek	245
Slapen	252
Stadse fratsen	258
Stasis?	267
Ten aanval	276
Uilen	284
Vervolging	288
Vluchtafstand	294
Voedselschaarste	301
Warp	306
Werkgroepen	316
Wespen	325
Yagi	331
Zeearend	337
Tot slot	344
Referenties	346
Noten	378
Register	408

Afrika

Afgaande op de knallen en knetters is er op korte afstand een brandje aan de gang. Het is het eind van de droge tijd. Het bos ziet er verlept uit. Veel bomen hebben hun blad afgeschud, maar enkele staan in bloei en zijn omkransd met een bijenwolkje. Het zal nog minstens een week duren voordat de bomen nieuw blad krijgen. Eerst moet de *harmattan* voorbij zijn, de woestijnwind uit het noorden die stof en droogte aanvoert en die de boomsavanne verschroeit en mijn neus en keel verstopt. De temperaturen zullen dan verder omhoogschieten omdat de atmosfeer opklaart en de instraling van zonlicht intensiever wordt. Het gras en de struiken onder de bomen zijn kurkdroog en houtig, de dorre bladeren knerpen. Met een korte broek door deze vegetatie sjouwen levert een indrukwekkende collectie schrammen op, met een lange broek zweet en klefheid. Het ideale seizoen voor het stichten van brandjes, in Afrika een bezigheid die met verve wordt uitgeoefend. Het zicht is beperkt door de rook van de honderden vuurhaarden. De heuvels op een paar kilometer afstand liggen achter een grauwsluiër. Dit zijn de omstandigheden waaronder 'onze' trekvogels hun kostje bij elkaar scharrelen, hun veren vernieuwen en zich ook nog eens, in de weken voorafgaande aan de terugtrek, opvetten. Zonder dat vet overleven ze de oversteek van de Sahara niet. Hoe doen ze dat toch?

Het is een van de vele redenen om hier te zijn, boven op de belangrijke bijkomstigheid dat Afrika een uitmuntend alternatief is voor winters Nederland. In de loop van de jaren, begonnen met een bezoek van drie maanden aan Egypte in 1981, is Afrika een vast onderdeel van mijn winter geworden. Afrika heeft voor een (roof)vogelaar veel aantrekkelijks. Allereerst een gevarieerde roofvogelbevolking, variërend van dwergvalkjes tot kroonarenden en Kaapse gieren. Van de Nederlandse roofvogels overwinteren er vier geheel, of bijna geheel: wespindief, bruine kiekendief, grauwe kiekendief en boomvalk. De grondbroeders van dit viertal, de kiekendieven, vallen een beetje buiten mijn expertise. Ik ben een zand- en boshaas en houd me verre van waterige en open gebieden (maar zie het hoofdstuk Binnendelta). Blijven over: wespindief en boomvalk. De eerste overwintert in bosrijke streken in West- en Centraal-Afrika,^{1*} de

* Zie noten op pagina 378.

boomvalk in boomsavannes in zuidelijk Afrika (Angola, Zambia, Botswana, Zuid-Afrika). Dat zijn allemaal bestemmingen die er wezen mogen, zeker voor een minder toeristisch angehauchte bezoeker als ik. Mijn tochtjes brengen me naar droogvallende rivierbeddingen, gedegenererde boomsavannes, kaalkappen in regenwoud begroeid met olifantsgras, suikerrietplantages, brakwaterlagunes, stuwmeren, rijstvelden, vloedvlaktes, galerijbossen, *miombo*, *mopane*, *koppies*, *vleien*, zoutvlaktes, wadden...

Daar te komen is een fluitje van een cent. Je stapt in een vliegtuig en binnen een dag ben je op de plek van bestemming. Geen jetlag, want je vliegt pal naar het zuiden. Vergelijk dat eens met Alfred Russel Wallace, die zijn *Travels on the Amazon and Rio Negro* begint met de veelzeggende zin: ‘Het was in de morgen van de 26ste mei, 1848, dat we, na een korte reis van 29 dagen vanaf Liverpool, het anker uitwierpen bij de zuidelijke ingang van de Amazonerivier, en onze eerste blik op Zuid-Amerika wierpen.’² Wallace had een reis nodig om een reis te beginnen. Het verzamelen en conserveren van specimina kostte hem nog eens vier jaar, een titanenklus. Veel daarvan, inclusief bijna al zijn aantekeningen, raakte hij ook nog eens kwijt toen het schip op de terugweg naar Engeland in brand vloog en zonk. Daarbij vergeleken zijn het ringen van tienduizend zwaluwen in krap een maand, of het uitvoeren van honderden punttellingen in een vloedvlakte, kinderspel. En gegevens kwijtraken? Op het moment dat ik dit schrijf, in februari 2011, in de buurt van Damongo in Ghana, hebben we niet alleen vogels gevangen, insecten bemonsterd en gedetermineerd, habitatopnames gemaakt en dichtheidstellingen uitgevoerd, maar is dat alles ook al ingevoerd en verspreid opgeslagen op meerdere laptops en USB-sticks. Daar hadden Wallace en Darwin niet van kunnen dromen.³ We kunnen die gegevens bovendien ter plekke vergelijken met data die we twee winters eerder op dezelfde locaties verzamelden, toen de omstandigheden minder droog waren dan op dit moment. Dat is precies de reden om terug te keren naar eerder bemonsterde plekken. De jaarlijkse variatie in regenval leert ons op welke wijze ‘onze’ vogels het hoofd boven water houden onder wisselende omstandigheden. Dan heb ik het nog niet over wat de mensen aanrichten in het landschap, veelal onomkeerbare ingrepen met grote gevolgen voor lokale vogels en overwinteraars uit Europa. Een fraai staaltje mensenwerk maakte ik in november 2011 mee, toen bleek dat onze onderzoeksgebiedjes in Ghana, nog enigszins intact in februari en maart van datzelfde jaar, deels plat lagen. Dagelijks klonken motorzagen, vrouwen

kapt met hun slasher de dunne boompjes om, overal houtskoolbrandstapels, vrachtwagens reden af en aan, caterpillars bulldozerden en klauwden de grond open. De vooruitgang had zijn intrede gedaan, weg leefgebied van bonte vliegenvangers, weg vaste winterplek van een mannetje wespendif. Dit gebeurt overal in Afrika, net zo goed als dat het in Europa eerder al zijn beslag kreeg. Geen wonder dat lange-afstandstrekkers onder de Europese broedvogels dubbel op hun donder krijgen, bij ons in de achtertuin en in Afrika. Dat aan den lijve mee te maken, geen beter middel om triviale en virtuele problemen in perspectief te plaatsen.

Boomsavanne in Ghana waar in februari en maart 2011 een volwassen mannetje wespendif overwinterde, aan de noordrand van de winterverspreiding in Afrika. In de daaropvolgende herfst bleek het naastgelegen bos te zijn gekapt, en was de specifieke locatie selectief op rozenhout (palissander) gedund. De stammen liggen op het pad te wachten op transport naar de haven van Accra, vanwaar het per boot naar India zou worden gevoerd. Kaalkap en selectieve leegkap vindt in West-Afrika op grote schaal plaats, vooral ten behoeve van Chinezen en Indiërs. Of, zoals een van hen opmerkte: 'Als wij het niet doen, doet iemand anders het wel.' Van het bos in West-Afrika resteert nog slechts een fractie. (Kintampo, 7 november 2011)

Van de Europese vogels overwintert ongeveer een derde in Afrika. Al die soorten hebben een kort broedseizoen dat ze doorbrengen in Eurazië, een reusachtig gebied van Schotland tot en met Tsjokotka en Magadan in het Verre Oosten. De rest van de tijd vliegen ze heen en weer tussen Afrika en Eurazië, of zitten ze in Afrika (een kleiner deel overwintert in India en Zuidoost-Azië). Het ligt dus voor de hand om Afrika in het verhaal te betrekken bij onderzoek naar – bijvoorbeeld – wespendien, omdat die soort driekwart van zijn leven onderweg is of in de tropen rondhangt. Wat spoken ze daar uit, waar zitten ze eigenlijk.⁴ Bij mijn zoektochten in de literatuur vond ik weinig wespendienmeldingen, en niets over hun leefwijze anders dan dat ze ook daar voornamelijk wespbroed zouden eten. Pas in 2001 kreeg ik een uitgelezen kans om onder Afrikaanse omstandigheden naar wespendien te kijken. Aan de zuidoostzijde van Nigeria, in Cross River State in het voormalige Biafra,⁵ resteert een snipper tropisch regenwoud op de grens met Kameroen. Aan de voet van de Afiberg hebben zich mensen gevestigd die in de loop van de tijd stukken bos hebben gekapt. Kleine veldjes zijn hier op het regenwoud veroverd, en beplant met yam en cassave. Bij het verbranden van opslag en onkruid ontsnappen geregeld brandjes van de akkers naar het omringende bos. Alleen al tijdens mijn aanwezigheid van een maand gebeurde dat tweemaal, waarbij de eerste brand zich tegen de helling op vrat en ontaardde in een vlammenzee die dagenlang woedde. De kloven van de steile berg fungeerden als trechters die de vlammen naar boven zogen. In korte tijd was een baan van honderd meter breed verwoest. Niet ver daarvandaan was in het verleden hetzelfde gebeurd. De ontstane open plek was begroeid met olifantsgras van 4 tot 5 meter hoog. Hier had zich een enorme winterslaapplaats van boerenzwaluwen ontwikkeld. Overdag zag je er zelden eentje, maar een uur voor zonsondergang begon de hemel boven de slaapplaats zich te vullen met stipjes, aanzwellend tot een zwerm van megaproporties. Tot ongeveer een kwartier voor donker bleef die paraplu van zwaluwen op hoogte, om in het bijna-donker als een omgekeerde tornado neerwaarts te suizen richting olifantsgras. Een beetje snelle teller met niet al te veel scrupules krabbelt tijdens dat spektakel wat getallen in zijn opschrijfboekje en meldt later op de avond doodleuk dat er ongeveer anderhalf miljoen zwaluwen naar beneden zijn gekomen. Die slaapplaats, ontdekt door een groepje Britten en Duitsers in de vroege jaren negentig (maar natuurlijk al veel eerder door de lokale bevolking, die er een goede maaltijd en leuke handel aan overhoudt), was de reden voor

een groep Spanjaarden, Italianen, Hongaren en Nederlanders om daar te gaan vangen.

Zwaluwen vangen is gaaf om te doen, al was het maar omdat je veel tijd overhoudt. De vangsten spelen zich namelijk rond zonsopkomst en -ondergang af. Overdag is er dus alle gelegenheid om naar andere dingen te kijken. De plek nabij Ebbaken in Cross River State was daarvoor ideaal. Een deel van de berghelling was ontbost, en boven aan de met olifantsgras begroeide helling – grenzend aan de banen die we voor de mistnetten hadden gemaakt – had ik de jongens uit het dorp gevraagd een open plek te hakken.⁶ Daar te komen was een kleine heisa, maar dan had ik ook zicht op een groot deel van de vallei, ons laaggelegen kampement en de naastliggende berghelling (met brand). Nadat we alle gevangen zwaluwen hadden afgehandeld en losgelaten, sjouwde ik de berghelling op om vanaf mijn uitkijkpunt de roofvogelactiviteiten te protocolleren. Ik hoopte op wespddieven, maar bij gebrek aan referenties in de literatuur (alle meldingen zijn toevalswaarnemingen, niemand heeft in Afrika ooit systematisch naar deze soort gekeken) had ik geen idee wat me te wachten stond. Dat viel niet tegen, en dan heb ik het nog niet over de grote karekieten en nachtegalen die er zaten te zingen. Allereerst waren er veel roofvogels, die – net als in Europa – een duidelijk dagritme te zien gaven: vroege activiteiten van lokale broedvogels (prooiaanvoer), met een duidelijke mid-ochtendpiek (opwarming, dus thermiek), een middaguurdal en opnieuw een opleving halverwege de middag. De Afrikaanse boomvalken, net wat ranker dan de onze, deden het anders en synchroniseerden hun activiteiten met het dagritme van de boerenzwaluwen. Bij elke ochtend- en avondvlucht van de zwaluwen kwamen de valken een zwaluw snaaien. Tijd voor een tweede was er niet, omdat de zwaluwen dan al op de slaappleats zaten. Onder de roofvogels die ik overdag zag, vlogen ook wespddieven, en niet weinig. Allemachtig, vanaf dat ene plekje boven het dal ('Ik zit op den berg en kijk in het dal der plichten,' schiet me te binnen, en tegelijk moet ik aan Gied Jaspers denken...) zag ik zo veel wespddieven dat onmiddellijk het idee postvatte dat ik in een voorkeurs habitat van de soort was beland. Er ging geen dag voorbij of ik zag meerdere wespddieven, soms in een flits maar ook wel langduriger en hoog boven de bomen. Dat laatste is in tegenspraak met de bevindingen van geloggerde vogels elders in Afrika, die zelden boven de bomen uit komen als we daarvoor de verminderde batterijspanning als graadmeter mogen aanhouden (zie het

hoofdstuk Datastromen). Sommige individueel herkenbare vogels zag ik enkele malen verspreid over een maand, een aanwijzing dat althans enkele vogels plaatstrouw waren. Van onderlinge confrontaties merkte ik niets. Evenmin zag ik wespendienven op elkaar afkoersen, iets wat in de broedgebieden schering en inslag is. Is het in Afrika, voor wespendienven dan, ieder voor zich en God voor ons allen?

Het bleek een onmogelijke opgave om achter hun voedselkeus te komen. Vogels met een krop doken al vrij vroeg in de ochtend op. Een vroeg maaltje zou passen bij het inzakken van de vliegactiviteiten van tropische wespensoorten rond het middaguur, vermoedelijk onder invloed van de zon die op dat moment loodrecht boven het regenwoud staat te branden. Zelfs de zweetbijtjes, die me met duizenden belaagden en zich in dichte plakken te goed deden aan het zweet op mijn rug en geëxponeerde lichaamsdelen, lieten het dan eventjes afweten. In de tropen is de verscheidenheid van wespen en bijen vele malen groter dan in Europa, maar ik kreeg al snel door dat ze niet zo makkelijk te vinden waren (hoe wespendienven dat ervaren, weet ik niet). Dat kwam deels doordat de nesten kleiner zijn, naast dat veel kolonies in bomen en struiken hangen op hoogtes variërend van knieniveau tot boomtop. Agresieve rakkers, die het bewegen door regenwoud en struikgewas tot een uitdaging maakten. Wespen en mieren kunnen beter met rust worden gelaten, een abc'tje voor Afrikanen en een snel geleerde les voor de witmannen en -vrouwen. De weinige nesten die ik vond, vuistgroot of kleiner, en zonder envelop, zaten bijna alle verstopt in hangende, gevouwen bladeren. Die te pakken leek me voor een wespendienf, tenzij uitgerust met het wonderbaarlijke kniegewricht van een Afrikaanse gymnogene, niet eenvoudig. De grotere nesten hingen hoog in de bomen, in theorie vrij te plunderen, maar wie weet hoe de praktijk is? Doen ze het als de Maleise wespendienf, die er geen been in ziet enorme nesten van hoornaars aan te vallen? Hier ligt een schone taak voor veldonderzoek.

Gezien hun kleine actieradius kan het haast niet anders dan dat wespendienven weinig problemen ondervinden bij het vinden van voedsel in hun winterkwartier. De hoge temperaturen zorgen ervoor dat de vogels nauwelijks hoeven bij te stoken om hun lichaamstemperatuur op peil te houden. Wat blijft er dan nog over aan activiteiten? Rui. Dat is een bezigheid die weliswaar extra energie kost, maar die ze over de hele winter kunnen uitsmeren. Sommige beginnen al in Europa met de rui, maar onderbreken die voor de trek zodat ze met een gaaf veren-

Een volwassen mannetje shikra, een kleine sperwer (deze woog 94 gram), had binnen tien seconden na zijn vangst zweetbijtjes rond zijn ogen zitten. Lachryfagie, het drinken van traanvocht, is een gespecialiseerde bezigheid van niet-stekende bijtjes. Het is ze om de proteïne in het vocht te doen, niet zozeer om zouten, water of pollen. Binnen de zweetbijtjes zijn soorten (en geslachten) die zich specialiseren op mensen, en daarbinnen op traanvocht of zweet (zie Bänziger et al. 2009), wat het veldwerk in tropische gebieden een bijzonder cachet geeft. (Kintampo, 9 maart 2009)

kleed naar Afrika kunnen vliegen.⁷ Daar aangekomen hervatten ze de rui. De meeste wespendienven ruien echter alle veren in Afrika. Deze strategie is gebruikelijk bij lange-afstandstrekkingers die een kort broedseizoen hebben met een onvoorspelbaar voedselaanbod. De hoge energetische kosten verbonden aan het grootbrengen van jongen laten geen rui toe, precies wat je ziet in wespendarme jaren (nauwelijks ruiende wespendienven in de broedtijd). De betrekkelijk stabiele leefomstandigheden in tropisch Afrika zijn geknipt om een volledige ruicyclus door te maken. Van de volwassen wespendienven die ik in Afrika goed genoeg in beeld kreeg, vertoonde de meerderheid actieve vleugel- en staartrui. De aanmaak van een nieuwe slagpen door een vogel van het formaat van een wespendienf

kost ongeveer 45 dagen. Tegen de tijd dat een nieuwe veer voor de helft is aangegroeid, wordt de volgende uitgegoid. Op die manier behoudt de vogel zijn vliegvermogen, al zal hij ietsje vaker met zijn vleugels moeten slaan in verband met het gat dat ontstaat op de plek van een ontbrekende veer. Maar als wespddieven in de Afrikaanse winterkwartieren weinig vliegen, zal een ontbrekende of onvolgroeide pen in de vleugel een handicap van geringe betekenis zijn. Sowieso vallen de extra vlieggkosten wel mee met een beperkt gat in de vleugel, en zeker naar mate de rui zich van het midden van de vleugel (waar de rui begint) naar buiten verplaatst. Rui in de top van de vleugel heeft op het vliegvermogen namelijk niet meer invloed dan dat *oude* veren hebben. Met andere woorden: een vogel in een nieuw verenpak is een efficiëntere, zuiniger vliegende vogel dan eentje die in zijn oude kloffie rondvliegt. Zou dat verschil van pas komen tijdens de voorjaarstrek, wanneer alle vogels baat hebben bij een vroege terugkeer op de broedplaatsen? Langeafstandstrekkingen hebben haast in het voorjaar, en doen korter over de vlucht naar het broedgebied dan over de vlucht in het najaar naar het wintergebied. Die verkorting van de trekduur bereiken ze door overdag vroeger te starten en langer door te gaan, soms ook door 's nachts te vliegen (een optie die overigens niet door wespddieven wordt benut, maar weer wel door visarend en boomvalk) en door minder en kortere pauzes in te lassen. We weten dat pas sinds kort, op basis van gezenderde roofvogels.

Vanaf mijn hoge positie op de berg zag ik ook geregeld juveniele wespddieven, waarbij onmiddellijk mijn hoofd op hol sloeg. De vogels in deze enigmatische leeftijdscategorie zijn niets minder dan een zwart gat in onze kennis. We weten op grond van terugmeldingen van geringde vogels dat ze óók naar tropisch Afrika vliegen. Maar wanneer ze voor het eerst terugkomen naar Europa? Het is aannemelijk dat ze hun eerste levensjaar in Afrika blijven, en pas daarna, of misschien zelfs na nóg een jaar, hun eerste terugreis naar de broedgebieden maken. Dat is althans wat één van de gezenderde Oostenrijkse wespddieven van Anita Gamauf liet zien. Het wordt ondersteund door de zeldzaamheid van eerstejaars wespddieven onder de voorjaarstrekkingen en in het broedgebied; anders dan volwassen vogels hebben zij een gele iris en vlekkelig gele – geen grijze – washuid, waaraan ze goed zijn te herkennen. Wat spoken ze in de tussentijd uit? Schuimen ze tropisch Afrika af, zijn ze daar plaatstrouw, komen beide strategieën afwisselend voor? Zoveel is